

УДК 94(477.75):314.743«192»

**ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ РЕГІОНУ
НА СТОРІНКАХ НАУКОВОГО ЧАСОПИСУ
«КРЫМ» (1925–1929 РР.)**

**STUDY OF HISTORY OF THE REGION ON
THE PAGES OF SCIENTIFIC JOURNAL «КРЫМ»
(1925–1929)**

Севастьянов О. В.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і суспільних наук, Національний університет біоресурсів і природокористування України (Київ, Україна), e-mail: spu.crimea@gmail.com

Sevastyanov A. V.,

candidate of historical sciences, assistant professor of the department of international relations and social sciences of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine), e-mail: spu.crimea@gmail.com

Представлений огляд процесу вивчення Криму колективом радянських вчених 20-х рр. XX ст. – учасників Товариства з вивчення Криму (ТВК) – наймасовішої громадської кримознавчої наукової організації, що об'єднувала у своїх лавах широкі кола представників наукової еліти радянської науки та місцевих краєзнавців, які презентували свої студії на сторінках наукового часопису «Крым» (1925–1929 рр.). Визначені основні напрями цієї дослідницької роботи, що стосувалися, зокрема – вивчення етнодемографічних та міграційних процесів на території регіону з кінця XVIII ст. до початку 20-х рр. XX ст., відповідної дискусії щодо чисельності населення Криму перед приєднанням його до Російської імперії, процесу поміщицької колонізації півострова в першій половині XIX ст. та створення зразкових архітектурних ансамблів та палацових комплексів на південному узбережжі Криму, історії революційного руху на початку XX ст. і в роки Громадянської війни (1917–1920 рр.). Зроблено висновки, що ці дослідження зайняли помітне місце у загальному масиві праць з історії Криму та мали відповідну змістовну специфіку, що була характерною для історичної думки періоду першого радянського десятиліття, та були ґрунтовно виведені з наукового обігу в 30-ті рр. XX ст. внаслідок репресій проти багатьох представників ТВК.

Ключові слова: краєзнавство, часопис «Крым», Товариство з вивчення Криму, історія, міграційні процеси, поміщицька колонізація, А. С.–А. Озенбашли, С. О. Усов, С. Д. Ширяєв.

The article presents an overview of the process of studying the Crimea by a team of Soviet scientists of the 20's of the XX century – participants of the Society for studying Crimea – the largest mass social science research organization that united in its ranks a wide range of representatives of the scientific elite of Soviet science and local ethnographers who presented their studios on the pages of the scientific journal «Крым» (1925–1929). The main directions of this research work concerning, in particular, the study of ethnodemographic and migration processes in the region since the end of the XVIII century were determined to the early 20's of the XX century, a corresponding discussion of the population of Crimea before joining it to the Russian Empire, the process of landowner colonization of the peninsula in the first half of the XIX century and the creation of exemplary architectural ensembles and palace complexes on the southern coast of Crimea, the history of the revolutionary movement in the early twentieth century. and during the years of the Civil War (1917–1920). It is concluded that these studies took a prominent place in the general array of works on the history of the Crimea and had the relevant content specifics that were characteristic of the historical thought of the period of the first Soviet decade and were artificially derived from scientific research in the 1930's, as a result of repressions against many Society for studying Crimea representatives.

Keywords: regional studies, journal «Крым», Society for studying Crimea, history, migration processes, landlord colonization, A. S.–A. Ozenbashli, S. A. Usov, S. D. Shiryaev.

Створення суцільної картини історичного минулого Криму на основі синкретичного аналізу залишків матеріальної культури та писемних джерел, їх наукова обробка, були актуальним завданням для

кількох поколінь українських і російських істориків починаючи з останньої третини XVIII ст. Пріоритет цього завдання в дорадянській історіографії був продиктований стратегічним значенням регіону в структурі держави, а також відсутністю в той час достатнього репрезентативного зведення історичних відомостей з історії Криму [1–3].

20-і рр. XX ст. прийнято вважати в сучасній історіографії періодом якісних змін ідеологічних і методичних настанов та оцінок в історичній науці Радянської держави. Разом із тим, досвід попередніх поколінь дослідників ще не був остаточно відхилений та пущений в безпам'ятство, а точніше – процес підкорення новій ідеологічній науковій парадигмі відбувався поступово [4, с. 221–223]. Ця обставина дозволила створювати оригінальні дослідження з історії Криму, активно використовуючи при цьому наукові розробки дорадянського періоду.

У рамках діяльності ТВК, згідно з рішенням установчих зборів Товариства в жовтні 1922 р., організацією комплексного вивчення історії Криму займалася спеціальна Історико–археологічна й етнографічна секція на чолі з музикознавцем, істориком давньоруської літератури, членом–кореспондентом Державної академії художніх наук, професором Сергієм Олексійовичем Бугославським (1888–1945). Учений працював у Таврійському університеті в Сімферополі в 1919–1922 рр., після переїзду до Москви викладав у Вишому літературно–художньому інституті імені В. Я. Брюсова та МДУ [5; 6]. Масив оригінальних досліджень членів РТВК з історії Криму публікувався в журналі «Крым» і являв собою дослідження кількох актуальних проблем і сюжетів, а саме:

- проблема заселення та міграційних процесів у Криму наприкінці XVIII – на початку XX століття;
- поміщицька колонізація Криму наприкінці XVIII – першій половині XIX століття;
- історія революційного руху в Криму.

Першу групу досліджень репрезентовано дискусійними статтями визначного громадського діяча кримськотатарського народу, заступника народного комісара з фінансів Кримської АСРР у 1924–1927 рр., лікаря за фахом Амета Сейт–Абдулі Озенбашли (1893–1958) «Роль царського правительства в еміграції кримських татар» [7], викладача Кримського університету (педагогічного інституту ім. товариша М. В. Фрунзе) Бориса Петровича Вологдіна «К вопросу о численности населения в Крыму до завоевания его русскими» [8] і статистичним дослідженням історика кримської економіки, визначного громадського діяча дорадянського періоду Сергія Олександровича Усова (1870–1927) «Население Крыма за 150 лет в связи с экономикой края» [10]. У всіх публікаціях наочно простежується значний вплив тенденцій національної політики радянського уряду 20-х рр. XX ст., так званої «коренізації». В Кримській АСРР вона виявилася у стимульованому органами влади (перш за все – Наркомосом Кримської АСРР) поглибленому інтересі до вивчення історії та етнографії кримських татар. Цей процес отримав назву «татаризації», яка полягала в масовому

залученні кримських татар до роботи в органах державної влади, вищих навчальних закладах та установах науки й культури.

Предметом дослідження А. С.–А. Озенбашли стала тема звинувачення уряду Російської імперії в еміграції кримських татар із Криму наприкінці XVIII ст. і другій половині XIX ст. Автор, не посилаючись на джерела, зазначив у преамбулі своєї статті, що «майже всі дореволюційні автори, без відмінності політичних і суспільних течій, <...> уникали повного висвітлення питання». Цьому явищу в історіографії дослідник надавав однозначного політичного забарвлення. Також А. С.–А. Озенбашли охарактеризував процес еміграції як «справжню трагедію народу», посилаючись при цьому на думку С. О. Усова [7, с. 143]. Головною лакуною історіографічного висвітлення вимушеної еміграції кримських татар дослідник назвав ігнорування попередниками «моменту диригування царським урядом цим народним рухом». Навів А. С.–А. Озенбашли об'єктивні, на його думку, цифри загальної кількості кримськотатарського населення Криму протягом періоду 1783–1917 рр. і зробив висновок про його скорочення з 4 мільйонів «компактного татарського населення» в початковій даті до 150 тисяч кримських татар «на схилах Кримських гір» у кінцевій. При цьому знову звертає на себе увагу відсутність підкріплення наведених даних якимись документальними підтвердженнями. Кількість населення в доколонізаційний період останньої третини XVIII ст. А. С.–А. Озенбашли підтверджує свідченнями барона Франца де Тотта (1733–1793), який здійснив подорож територією Кримського ханства за сім років до приєднання півострова до Росії та описав у своїх нотатках принцип набору солдатів до армії кримського хана. Згідно з цими розрахунками населення Кримського ханства в останній третині XVIII ст. мало би становити 3 мільйони 200 тисяч осіб. Окрім того, А. С.–А. Озенбашли робив спеціальне застереження про поширене серед кримських татар багатощлюбність, що, на думку автора, автоматично свідчило про ще більшу кількість татарського населення Криму в той період [7, с. 143–144]. Однак, враховуючи відсутність практики перепису населення та нерегулярність набору солдатів до армії кримського хана, свідчення барона Ф. де Тотта навряд чи можна вважати вичерпними, розглядаючи питання про кількість населення Кримського ханства перед приєднанням його територій до Російської імперії. Крім того, спогади та записки мандрівників завжди вважалися одними з найбільш суб'єктивних видів історичних джерел, що змушує дослідників відноситися до викладеної в них інформації критично.

Метою свого дослідження А. С.–А. Озенбашли назвав «об'єктивне висвітлення зазначеного моменту» й підкреслив необхідність з'ясування «справжньої фізіономії тої нещадної політики російського імперіалізму, жертвою якого став татарський народ» [7, с. 144]. Для здійснення поставленого завдання автор підібрав тенденційне і обмежене коло джерел. А. С.–А. Озенбашли

самостійно визначив межі першої еміграції кримських татар із Криму 1784–1800 рр. Згідно з його підрахунками півострів залишили від 350 до 500 тисяч кримських татар. Свої міркування автор підкріпив випискою із секретної записки генерал-губернатора Новоросії Г. О. Потьомкіна, що регулювала виїзд різних категорій населення з Криму, проте, не містила жодних цифр, відповідно, не показувала масштаби міграційного процесу. А. С.–А. Озенбашли тенденційно інтерпретував ці джерела як «очищення «знову завойованого краю» від чужого елемента – татар», і пов'язував подібні прагнення з міграційними планами Г. О. Потьомкіна в рамках так званого «Грецького проекту» та загальною економічною кон'юнктурою історичного моменту. Настільки ж безпеліційно дослідник протиставляв російських колонізаторів краю татарському населенню, називаючи кримськотатарський народ «поваленим ворогом», не здатним «до відсічі організмом, що щойно втратив свою самостійність». Надалі, А. С.–А. Озенбашли вказував на продовження «систематичного виживання татарського населення», «випирання населення з насиджених ними куточків», що досягло максимуму нібито в період «Севастопольської кампанії» 1854–1855 рр. Причини ж масового виїзду татар із Криму автор бачив не в проблемі колабораціонізму кримських татар у роки Кримської війни (1853–1856) та пов'язаних із цим пересторогах, а в кризових тенденціях адміністративного й економічного характеру, що охопили на той момент управлінський апарат Російської імперії. Релігійно-моральна та ідеологічна сфери життя кримських татар також не бралися автором до уваги, як основоположні в цьому процесі. Зміст обмеженого кола джерел інтерпретувався А. С.–А. Озенбашли односторонньо. В констатації факту нездатності кримських татар до осілого землеробства в той період він бачив тільки бажання чиновників Російської імперії витіснити весь кримськотатарський народ із Криму, надання ж свободи вибору при переселенні (або переходу до осілого ведення господарства) безкомпромісно сприймалося дослідником як навмисне підбурювання до виїзду [7, с. 144–146]. Критикував А. С.–А. Озенбашли й практику регулювання потоків виїзду кримських татар, що здійснювалася урядовими установами та застосовувалася як на зламі XVIII – XIX ст., так і в 1861–1862 рр. й виражалася в обмеженні дозволів на виїзд із території Криму. У цьому факті дослідник бачив свавілля чиновників і знову повторював тезу про потурання виїзду кримських татар з боку російської влади, незважаючи на цілком зворотній зміст, який несли в собі заходи з обмеження та регулювання виїзду, встановлені владою Таврійської губернії з відома державних установ Російської імперії.

Таким чином, можна зробити висновок, що компілятивна стаття А. С.–А. Озенбашли «Роль царського правительства в еміграції кримських татар» вписувалася в ідеологічний і політичний сенс «коренізації», що передбачала тотальну критику дій самодержавного режиму Російської імперії щодо

політики у відношенні до національних меншин, інтерпретацію архівних документів у відповідному, свідомо необ'єктивному сенсі. Такі дії відповідали головним ідейним постулатам радянської теорії інтернаціоналізму, що передбачала критику так званого «великоруського шовінізму», а це тягнуло за собою нові оцінки історичних фактів, також створювало підґрунтя для побудови нових концепцій історії цілих народів і регіонів. Необхідно відзначити, що факти, проаналізовані А. С.–А. Озенбашли, на основі яких робилися дослідницькі висновки, оцінювалися дослідниками–сучасниками інакше, а також викликали дискусію на сторінках журналу «Крым».

Одним із опонентів позиції А. С.–А. Озенбашли в першій книзі журналу «Крым» за 1927 рік виступив Б. П. Вологдін [8]. Темою його нариса стала критика лише одного положення міркувань А. С.–А. Озенбашли – про кількість населення Криму в останній третині XVIII ст., до завоювання його Російською імперією. Б. П. Вологдін також залучив джерело роздумів А. С.–А. Озенбашли – нотатки барона Ф. де Тотта – й повторив висновок автора про кількість населення Криму в чотири мільйони людей в останній третині XVIII ст. Характеризуючи кількість населення Криму в сучасний період (20–і рр. XX ст.), Б. П. Вологдін зазначав, що вона становить 750 тисяч осіб. Із цього факту автор робив висновок про «неточність, допущену А. Озенбашли в розрахунках», що базувалася на недостатньо критичному ставленні до джерела, з якого збиралися відомості [8, с. 104].

Свою позицію досвідчений статистик Б. П. Вологдін аргументував спеціальною калькуляцією. При розрахунках проживання мешканців на один кілометр квадратний, згідно з думкою А. С.–А. Озенбашли, мала вийти густина населення в 200 мешканців на один кілометр квадратний, з урахуванням незаселених територій (районів гірських Яйл та лісів). Це перевищувало густоту населення Пруссії або Франції 20–х рр. XX ст. й узгоджувалося з густиною населення в Японії або Італії того ж часу. Наведений розрахунок і порівняння показали непереконливість та безпідставність цифр, наведених А. С.–А. Озенбашли [8, с. 104]. Також Б. П. Вологдін використав для аргументації своєї позиції критерій соціально–економічного устрою, пануючого на тій чи іншій території в окремих періодах. Згідно з цим принципом, Крим в останній третині XVIII ст. перебував на стадії переходу від кочового господарства до осілого землеробства. При такому рівні розвитку господарства, згідно з розрахунками, густина населення становить від 0,9 до 3,4 людини на кілометр квадратний, а при екстенсивному типі ведення господарства, який панував на територіях Кримського ханства – 0,9 осіб на кілометр квадратний. Використовуючи навіть максимальні показники густоти в розрахунок на територію Криму, Б. П. Вологдін робив висновок про граничну кількість сільського населення півострова в останній третині XVIII ст. у 230 тисяч людей, разом із сумарною кількістю мешканців міст Криму (Бахчисарая, Гезлева, Карасубазара,

Кафи) в 30–50 тисяч людей, виходила цифра в 260–280 тисяч людей. Також Б. П. Вологдін відзначив суперечливість даних джерел про кількість татар, які залишили територію Криму на зламі XVIII – XIX ст. Автор називав найобґрунтованішими цифри, наведені академіком Петром Симоном Палласом [9], який визначив цифру тих, які залишили територію, у 80 тисяч осіб, вказуючи при цьому, що залишилось у Криму «70269 душ чоловічої статі» кримських татар. Цю цифру Б. П. Вологдін збільшив удвічі (з урахуванням жіночого населення), відповідно кількість кримських татар у Криму на рубежі XVIII – XIX ст. становила приблизно 140 тисяч людей, а до початку еміграційних процесів загальна кількість населення Криму не перевищувала 300 тисяч людей [8, с. 104–105]. У цій дискусії між дослідниками–членами ТВК, варто відзначити, що позиція Б. П. Вологдіна була більш аргументованою даними джерел, їх критичним аналізом, позбавлена будь–яких політичних оцінок, представлена оригінальними методиками обчислення міграційних процесів, а не односторонньою інтерпретацією писемних джерел, продиктованою значною ідеологічною настановою, що зводило нанівець науковий рівень компліятивного дослідження А. С.–А. Озенбашли.

Певну ясність у дискусію внесла ґрунтовна праця практикуючого статистика та історика кримської економіки, колишнього міського голови Сімферополя дорадянської доби Сергія Олександровича Усова (1870–1927) «Население Крыма за 150 лет в связи с экономикой края», опублікована в журналі «Крым» 1928 р. [10]. Вихідною хронологічною межею свого дослідження автор визначив 70–і рр. XVIII ст. Відповідно до наведених в історіографії різних міркувань про кількість населення Криму, С. О. Усов піддав сумніву всі названі дослідниками в різні періоди цифри. Також учений вказав на необхідність розмежування поняття «Крим» у політичному контексті, у XVIII ст. який об'єднував у собі всю територію Кримського ханства, від суто географічного поняття «Крим» як півострова (що варто віднести до ще одного недоліку статті А. С.–А. Озенбашли, який у своїх роздумах жодного разу не визначив географічні межі свого дослідження) [10, с. 64–65]. С. О. Усов аргументовано розкритикував позицію дослідників, які наполягали на значному заселенні Криму в останній третині XVIII ст. Критеріями оцінки статистик наводив особливості природних умов півострова, вказував на відсутність відкритих природних джерел води в степовій частині півострова, що тягнуло за собою природно низьку густоту населення. Також С. О. Усов, услід за Б. П. Вологдіним, відзначив пріоритетність оцінки способу ведення господарства й економічного розвитку регіону для визначення міграційних коливань на його території. В останній третині XVIII ст. у Криму відбувся перехід від кочового скотарського господарства до осілого землеробського, відповідно, густина населення на той момент, навіть із урахуванням можливо розвиненого екстенсивного перелогового землеробства на півострові, не могла перевищувати

8–9 осіб на кілометр квадратний. Указана норма густоти населення дозволила С. О. Усову зробити висновок, що населення Криму в 70–х рр. XVIII ст. не перевищувало кількості 230 тисяч людей. Після приєднання Криму до Росії та пов'язаних із цим міграційних процесів у середовищі грецької, вірменської та татарської громад населення об'єктивно скоротилося й 1795 р. за п'ятою ревізією фігурувала загальна кількість населення Криму 157 319 осіб [10, с. 65–68]. Подальші критерії аналізу динаміки населення Криму визначав С. О. Усов так: 1. Кількісне зростання населення; 2. Зміни етнічного складу населення; 3. Зміни розподілення між міським і сільським населенням. У нарисі зроблено докладну характеристику кожному з названих критеріїв.

Мотивацією дій уряду, спрямованих на підвищення кількості населення Криму, С. О. Усов називав стратегічне положення Криму у військовому й економічному аспектах. Серед заходів із нарощування людської присутності в регіоні здійснювалося й переселення селян із внутрішніх губерній України та Росії, залучалися іноземні колоністи на пільгових умовах. Не звертав уваги уряд у певний період і на втечу поміщицьких селян і солдатів до Криму. Також ще однією з умов стимулювання переселення до Криму С. О. Усов назвав передачу значних земельних ресурсів поміщикам, чиновникам, придворним як дарування. Дослідник відзначав системну відсталість адміністрації, проводячи колонізаційну політику, а також вказував на непристосованість селян, переведених до Криму з північних губерній України та Росії, до умов ведення господарства на півострові. За період 1800–1850 рр. за приблизними даними кількість населення Криму зросла в два рази й становила 315 тисяч осіб. Удар по зростанню кількості населення було нанесено наслідками Кримської війни, загальну кількість кримських татар, які виселилися, вчений визначав у 150 тисяч осіб, загальна кількість тих, що мешкали в Криму 1865 р., склала 194,4 тисячі осіб. Також дослідник відзначав і зміни співвідношення етнічних груп у складі населення Криму, спровоковані еміграцією кримських татар. У 70–х рр. XIX ст. кримські татари об'єктивно втратили свою першість за кількістю серед народів Криму. Діяльність уряду з нового заселення Криму С. О. Усов охарактеризував як невдалу, назвавши головною причиною неготовність місцевих чиновників прийняти та забезпечити переселенців, у тому числі й іноземних, необхідними умовами проживання й ведення господарства. Така ситуація призводила до повернення колоністів на свої колишні місця проживання, або до їх зубожіння. Загальну кількість переселенців до Криму 1867 р. С. О. Усов, спираючись на статистичні дані, визначив у 10 тисяч осіб [10, с. 69–71].

Переломними в розвитку кримського господарства, а отже, й у зростанні кількості населення, С. О. Усов визначив 70–і рр. XIX ст. На тлі загальнодержавних реформ, Крим отримав поштовх інтенсивного розвитку економіки та інфраструктури. Головними його критеріями стало будівництво

залізниці та морських портів у містах півострова, що дозволило сільськогосподарській продукції кримських виробників отримати швидкий і дешевий вихід на внутрішні ринки Російської імперії. Змінилася загальна структура господарювання: пріоритет зайняли землеробські культури, виявилася зернова специфіка регіону. Це сприяло значному зростанню кількості населення регіону: 1870 р. вона становила 239 тисяч осіб, 1897 р. (без участі розквартированих об'єднань армії та флоту) – 523 тисячі осіб, до 1921 р. – 720 тисяч осіб. Еміграційні процеси років Громадянської війни, голод 1921–1922 рр., а також наслідки «червоного терору» (про який з очевидних причин політичного характеру С. О. Усов змовчав) скоротили населення до 570 тисяч осіб, але на кінець грудня 1926 р., згідно з переписом населення в Криму мешкало 714 тисяч осіб [10, с. 72–73].

Не менш важливою для розуміння демографічних процесів у Криму є й оцінка зміни етнічного складу населення, зроблена С. О. Усовим. Період на зламі XVIII – XIX ст. представляв Крим регіоном із виключно татарським (мусульманським) населенням (від 79,2% у 70–х рр. XVIII ст. до 80,3% 1795 р., після проведення переселення вірмен і греків). П'ята ревізія 1795 р. також встановила частку російського населення в Криму: вона склала 7% від загальної кількості населення. Хвилі переселень різних етнічних груп (росіяни, українці, болгар, румелійські вірмени, німці, молдавани, естонці, чехи) до Криму відбувалися протягом усього XIX ст., проте ці переселення не внесли кардинальних змін у співвідношення етнічних груп населення Криму, лише урізноманітнили його склад. За образним висловом С. О. Усова, «поселення російських селян і колонії іноземців протягом кількох десятків років були нечисленними острівками серед татарського моря» [10, с. 74–76].

Головну роль у зламі етнодемографічної ситуації в регіоні зіграла масова еміграція кримських татар на початку 60–х рр. XIX ст. С. О. Усов приділив цій проблемі особливу увагу, сформулювавши основні передумови еміграції. Вони полягали, на думку дослідника, у тяжкому економічному стані татарського населення після Кримської війни (1853–1856), а також у провокаційних діях окремих чиновників державної влади, які штучно скористалися тимчасовими почуттями ворожнечі між групами християнського та мусульманського населення. Перша тенденція еміграції – економічна, – на думку С. О. Усова, пояснювалася характером ведення господарства у степовій частині Криму, звідки виїхало найбільше кримських татар. Основна маса тих, хто виїхав, не була наділена землею, а оброблювала землю поміщиків за окрему винагороду. Жодних майнових прав ця категорія населення не мала, перебуваючи в повній економічній залежності від поміщика, який міг зігнати найманих селян із землі на свій розсуд, попередивши за рік. Усе це створювало практично кочовий спосіб життя цієї категорії кримськотатарського населення, тому економічна криза повоєнних років підштовхнула селян до еміграції. Другий фактор цього

процесу – етноконфесійне напруження, що було наслідком загальної кризи системи державного управління й було вміло використане найнижчими чиновниками на місцевому рівні [10, с. 77–78]. С. О. Усов констатував, що еміграційний процес початку 60–х рр. XIX ст. вплинув на подальше співвідношення етносів у складі населення Криму. Продовження еміграції в 70–х рр. XIX ст. призвело до втрати кримськими татарами переважання в етнічній структурі населення Криму. Індустріальний розвиток і технічний прогрес, що відбилися на економіці півострова, вплинули на прибуття до Криму переселенців із російських губерній, розвиток торгівлі та будівництва привернув маси робітників, головним чином етнічних росіян та українців. Загальноросійський перепис 1897 р. зафіксував зміни, що відбувалися з 70–х рр. XIX ст., і констатував відносно першість росіян в етнічному складі населення Криму. При цьому наведені в статі С. О. Усова дані переписів 1897 і 1921 рр. не виділяють українців як окрему етнічну групу в Криму взагалі. У даних перепису 1926 р. автор вказує на українців як на окрему етнічну групу лише в примітках, проте значимість її кількості в загальному масиві населення Криму (77 405 осіб із 713 823 осіб) робить обґрунтованим певний скепсис у відношенні вірогідності представлених даних перепису [10, с. 85].

Співвідношення сільського та міського населення також було важливим фактором демографічної динаміки в Криму. На момент приєднання Криму до Росії сільське населення складало 90% усіх мешканців Криму, загальна кількість міщан не перевищувала за даними С. О. Усова 20 тисяч осіб. У татарських селах панувала наступна схема соціальних відносин: земля була у власності мурз, на ній працювали спільнотники–селяни, які платили землевласникам десятину з врожаю та поголів'я худоби за користування землею. Після того, як на території Криму з'явилися нові землевласники – російські поміщики – система соціальних відносин не змінилася, оскільки татари були єдиними, хто володів навичками обробки землі в особливих природних умовах регіону. За період 1800–1850 рр. сільське населення Криму зросло зі 139 до 230 тисяч осіб, що склало 64% приросту. Еміграція початку 60–х рр. XIX ст. зі степових районів Криму призвела до їх фактичного спустошення, а кількість сільського населення в Криму скоротилося до 1865 р. до 112–115 тисяч осіб. Економічний підйом 70–х рр. XIX ст. сприяв активізації сільськогосподарського виробництва в Криму, що відбилося на зростанні населення. Перепис 1897 р. зафіксував 318 тисяч осіб, перепис 1921 р. – 388 тисяч осіб, 1926 р. – 383,6 тисяч осіб, уповільнення темпів зростання сільського населення у 20–х рр. XX ст. було прямим наслідком голоду 1921–1922 рр. [10, с. 79–81].

Проблему російської поміщицької колонізації кінця XVIII – першої половини XIX ст., що представляє другу тему досліджень членів ТВК з історії Криму, розглянуто в публікаціях видатного радянського музейного діяча, директора Алупкінського історико–побутового музею в 1924–

1928 рр. Сергія Дмитровича Ширяєва (1898–1961). У статті «Помещичья колонизация и русские усадьбы в конце XVIII и первой половине XIX века» [11] подано вичерпний нарис процесу заселення гірської частини та південного берега Криму після приєднання півострова до Російської імперії. Автор виокремив два періоди колонізації: перший охоплював період із 1783 р. до середини 20–х рр. XIX ст. і характеризувався широким сприянням російського уряду та повільними темпами розвитку самого процесу колонізації. На думку С. Д. Ширяєва пояснювалося це ізольованим становищем Криму у відношенні «російських областей з розвинутим поміщицьким господарством», які у свою чергу могли стати джерелом для імміграції до Криму. Разом із тим, дослідник зазначав, що на початку XIX століття заселення Новоросії значно просунулося вперед, і це стало важелем поміщицької імміграції до Криму. Другий період поміщицької колонізації С. Д. Ширяєв обмежував серединою 20–х рр. – серединою 50–х рр. XIX ст. Цей час автор характеризував як розквіт «садибної культури», зосередженої в приватних маєтках Південного берега Криму. Події Кримської війни перервали процес поміщицької колонізації Криму, тільки з середини 60–х рр. XIX ст. розпочалося нове піднесення кримських садиб і маєтків. Метою свого дослідження С. Д. Ширяєв називав огляд змісту процесу колонізації за сім десятиліть і виявлення умов і причин цього соціального руху. Джерельна база дослідження традиційно будувалася на матеріалах мемуарів подорожуючих та чиновників обраної епохи, а також на оригінальних дослідженнях дорядянського (Ф. Ф. Лашков) і сучасного авторів періоду (С. О. Усов) [11, с. 169–170].

Джерелом колонізації Криму вчений називав подаровані імператорською владою земельні наділи. Розрахунок уряду полягав у залученні поміщиків до створення великих господарств на території півострова та інкорпорації знову придбаних земель в економічний простір імперії. С. Д. Ширяєв називав таку політику «продовженням традиційної колонізаторської політики ще московської держави XVII століття», проте у випадку з Кримом ці плани не виправдалися. С. Д. Ширяєв відзначав, що загальна кількість земель, які роздав уряд, становила 288 тисяч десятин, без урахування тих ділянок, що не підлягали межуванню до складання «Камерального опису Криму» 1802 р. Середній розмір земельного наділу коливався від 500 до 2000 га, в окремих випадках площа земель могла досягати 20000 га й вище. Аналізуючи опубліковані джерела, С. Д. Ширяєв вважав одним із піонерів поміщицької колонізації князя Г. О. Потьомкіна: вже у 80–х рр. XX ст. у його маєтках – Кішлавському, на річці Качі та в Судаку – було збудовано садиби й розбито виноградники в околицях Судака. Серед сусідів Г. О. Потьомкіна С. Д. Ширяєв відзначав академіка П. С. Палласа, принца К. Г. Нассау–Зігена, адмірала М. С. Мордвінова (володів маєтком Суук–Су, селом Ельбузлі та виноградниками). Діяльність по організації виноградників у Судацькому районі, а також польові роботи в долинах Качі й Бельбеку,

заклали розвиток цих районів, як піонерів виноробної галузі в Криму. До 1825 р. Судацький регіон вже був активно заселений російськими поміщиками. Для підтвердження цього С. Д. Ширяєв наводить думку російського драматурга О. С. Грибоедова, який відвідав Судак 1825 р. під час своєї подорожі до Криму й побачив там «веселі будиночки поміщиків». Разом із тим, С. Д. Ширяєв зазначав, що «Південний берег до кінця першої чверті XIX століття залишався майже недоступним для поміщицької колонізації» за винятком районів Масандри, Форосу та Лімен, пов'язаних з активністю принца К. Г. Нассау-Зігена та Г. О. Потьомкіна [11, с. 170–172].

Однією з умов, що сприяла розвитку поміщицької колонізації в 20–50-х рр. XIX ст. С. Д. Ширяєв, посилаючись на матеріали листування новоросійського генерал-губернатора Михайла Семеновича Воронцова з управителем його маєтків М. М. Фірсовим і «Спогади» П. П. Вігеля, називав прагнення поміщиків придбати земельні ділянки в районах, близьких до морських портів, пояснюючи це необхідністю збуту виробленого на експорт хліба. Ця обставина підштовхнула організаторів маєтків до переходу на грошову організацію праці з залученням найманої робочої сили з допоміжною роллю кріпаків. У свою чергу цей фактор пояснювався відсутністю достатньої кількості кріпаків у Криму після приєднання до Росії, а також звільненням кримських татар від кріпацької залежності. В результаті цього поміщицькі господарства в Криму, відзначав С. Д. Ширяєв, до середини 30-х рр. XIX ст. прийшли до нерентабельності власного виробництва через непропорційно дорогу робочу силу найманих селян при екстенсивному характері обробки землі. Загальна кількість кріпаків у Криму в порівнянні з іншими областями Російської імперії залишалася незначною. 1835 р. таких нараховувалося 4528 осіб, проте 1857 р. ця цифра зросла до 21 144 осіб, але більше не підвищувалася. 64% поміщиків володіли менш ніж 20-ма селянськими душами, 25% – від 20 до 100 кріпаків [11, с. 173–175].

Серед прикладів поміщицьких господарств Криму С. Д. Ширяєв виділяв маєток таврійського губернатора О. М. Бороздіна Саблі, латифундії генерал-губернатора Новоросії М. С. Воронцова в Мартьяні, Ай-Данилі, Гурзуфі й Алушці, А. С. Голіциної в Корейзі, О. М. Голіцина в Гаспрі, Л. О. Нарішкіної в Місхорі, Л. С. Потоцького в Лівадії. 30-і рр. XIX ст. визначає С. Д. Ширяєв як пік поширення поміщицьких садіб на Південному березі Криму. Економічний розвиток південнобережних маєтків визначався виноробними господарствами, розведенням фруктових садів, маслинових гаїв, проте дві останні стадії господарювання не мали промислового характеру. Історик також вказував, що нерозвиненість класичного поміщицького господарства в Криму пояснювалася загальним настроєм романтизму, поширеного в колах російської аристократії в 20–30-х рр. XIX ст., який уявляв садіби як «сільські резиденції», а не як пункти економічної активності [11, с. 176–181].

У загальному висновку своєї статі дослідник відзначав, що 20–40 рр. XIX ст. стали часом

становлення та розвитку поміщицького господарства в Криму, протягом якого було закладено основи розвитку сільськогосподарських спекультур на Південному березі Криму, створено шедеври архітектурної майстерності в межах будівництва дворянських садіб, у яких на правах господарів і гостей концентрувалися представники еліти російського аристократичного суспільства, що зробили помітний внесок у розвиток культури та поширення наукових знань про Крим [11, с. 186].

Спеціальний нарис С. Д. Ширяєва «Усадебная архитектура Крыма в 1820–1840 гг.» [12] присвячувався вужчим професійним особливостям архітектурного стилю кримських маєтків. Ця наукова розробка може вважатися логічним продовженням студії, присвяченої поміщицькій колонізації Південного берега Криму. Автор докладно проаналізував загальну творчу атмосферу періоду, що розглядається в дослідженні, сформулював основні риси архітектурних стилів і прийомів, характерних для європейської архітектури загалом і специфіки її проявів у Російській імперії зокрема. Професійному аналізу було піддано творчу спадщину наступних іноземних архітекторів, які творили в другій чверті XIX ст. в Криму: Е. Блора, В. Гунта, Ф. льсона, К. Ешлімана, К. Шинкеля, А. Штакеншнейдера. Основними еталонними об'єктами для прикладу С. Д. Ширяєв обрав наймасштабніші будівельні проекти 30–40-х рр. XIX ст. в Криму – Алушкінський палац графа М. С. Воронцова й імператорський палац в Ореанді. Попри опис історії спорудження цих будівель, автор нарису зупинився й на спеціальних архітектурних особливостях кожної пам'ятки, простежив зв'язки кримських палацових будівель із аналогічними зразками архітектури Петербурга та його передмість.

Група публікацій членів ТВК, присвячених історії революційного руху, представлена статтями завідувача відділу Центрального музею Тавриди Лазаря Ізраїльовича Ремпеля (1907–1992) «Архив крымских повстанцев» [13] і наукового співробітника ЦМТ А. К. Сироти «Подпольные типографии Крымского союза РСДРП в 1905 году» [14]. Появу цих досліджень можна вважати певною даниною часу, а обставини їх появи (публікація у 1928–1929 рр.) прямо вказує на відлуння святкування першого десятиліття Жовтневої соціалістичної революції 1927 року. У статті Л. І. Ремпеля подається аналіз архівних документів про формування Повстанської армії на території Криму для опору силам «Російської армії» генерала П. М. Врангеля 1920 р., що збереглися. Автор відзначав незначну кількість наявних архівних матеріалів. Серед них він виокремлює оперативну справу штабу армії, справу адміністративного відділу штабу та особистий записник командуючого Повстанською армією О. В. Мокроусова [13, с. 183–190]. Ці документи дозволяли, на думку Л. І. Ремпеля, «створити картину партизанського руху в Криму». У ході дослідження аналізувалися умови створення загонів майбутньої армії, їх соціальний склад, структура армії, що формувалася, хронологія дій загонів і формалізації Повстанської армії після їх об'єднання.

В цілому публікація викладала зміст архівних документів, не даючи їм об'єктивної історичної оцінки та критики, що знижує її дослідницьку й історіографічну самостійність і цінність. Це можна пояснити кампанією, що розгорнулася в радянському краєзнавстві після святкування ювілею першого десятиліття Жовтневої соціалістичної революції та передбачала особливу увагу до пропагандистського висвітлення в науковій і науково-популярній періодиці подій, пов'язаних із революційним рухом і подіями Громадянської війни.

Такий самий характер мала й компілятивна стаття А. К. Сироти «Підпільні типографії Кримського союзу РСДРП у період революції 1905 р.» [14]. В публікації наводилися загальні відомості про організацію підпільної роботи в Кримському союзі РСДРП, умови роботи підпільних типографій у ході революційних подій 1905 р. і масштабах революційної пропаганди, які відбивалися у виданні прокламацій, брошур, листівок. У цій публікації відсутні нові документи, а узагальнюється інформація, отримана від безпосередніх учасників подій, а також у доступних відкритих джерелах.

Загалом, варто констатувати, що члени ТВК демонстрували у своїх публікаціях, присвячених питанням історії Криму, різноманітність і проблемність дослідницьких інтересів, різний рівень наукового аналізу історичного матеріалу та джерельної бази своїх досліджень. Публікації мали як дослідницький, новаторський (Б. П. Вологдін, А. І. Маркевич, С. О. Усов, С. Д. Ширяєв), так і компілятивний (Л. І. Ремпель, А. К. Сирота), а іноді – упереджений, політизований (А. С.–А. Озенбашли), характер. Особливу цінність становить наявність в оригінальних дослідженнях членів ТВК з історії Криму дискусійних моментів, що дозволяють здійснювати обмін думками та відстоювати плюралізм дослідницьких дефініцій і методів дослідження в межах одного співтовариства краєзнавців. Ці дискусії демонструють спадкоємність роботи істориків – членів ТВК від дорадянських академічних традицій в умовах формування нових історичних реалій радянської науки та формулюванні її принципових методологічних засад.

Список використаних джерел

1. Непомнящий, АА., 2003. 'Історичне кримознавство (кінець XVIII – початок XX ст.): біобібліографічне дослідження', *Таврійський нац. ун-т ім. В. І. Вернадського*, Сімферополь: *Бізнес-Інформ*, 453 с.
2. Непомнящий, АА., 2006. 'Подвижники кримведения', Сімферополь: *СГТ*, 324 с., (Серія: Биобиблиография кримведения; Вып.7).
3. Непомнящий, АА., 2008. 'Подвижники кримведения: в 2 т.', Сімферополь: *СГТ*, Т.2: TAURICA ORIENTALIA, 600 с., (Серія: Биобиблиография кримведения; Вып.12).
4. Репина, ЛП., Зверева, ВВ., Парамонова, МЮ., 2004. 'История исторического знания', М.: *Дрофа*, 288 с.
5. 'Професора Таврического национального университета им. В. И. Вернадского', 2007, *під ред. Н. В. Багрова*, К.: *Либідь*, с.27–28.
6. Севастьянов, АВ., 2010. 'Десять лет на службе краеведения: Российское общество по изучению Крыма (1922–1932)', *Центр памятниковедения НАН Украины и УТОПИК; ТНУ им. В. И. Вернадского*, К.; Сімферополь, с.123–155, (Серія: «Биобиблиография кримведения»; Вып.13).

7. Озенбашлы, А[С.–А.], 1926. 'Роль царского правительства в эмиграции крымских татар', *Крым*, №2, с.143–146.
8. Вологдин, БП., 1927. 'К вопросу о численности населения в Крыму до завоевания его русскими', *Крым*, №1 (3), с.104–106.
9. Паллас, ПС., 1999. 'Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам Русского государства', *отв. ред. Б. В. Левшин; сост. Н. К. Ткачёва*, М.: *Наука*, 246 с.
10. Усов, СА., 1928. 'Население Крыма за 150 лет в связи с экономикой края', *Крым*, №1 (5), Вып.1, с.64–85.
11. Ширяев, СД., 1927. 'Помещичья колонизация и русские усадьбы в Крыму в конце XVIII и первой половине XIX века', *Крым*, №2 (4), с.169–186.
12. Ширяев, СД., 1928. 'Усадьбная архитектура Крыма в 1820–1840 гг.', *Крым*, №2 (8), Вып.2, с.72–102.
13. Ремпель, ЛИ., 1929. 'Архив крымских повстанцев («зеленых»)', *Крым*, №1 (9), с.183–194.
14. Сирота, АК., 1928. 'Подпольные типографии Крымского союза РСДРП в период революции 1905 г.', *Крым*, №2 (7), с.65–76.

References

1. Nepomnjashhyj, AA., 2003. 'Istorychne krymoznavstvo (kinec' XVIII – pochatok XX st.): biobibliografichne doslidzhennja (Historical Crimean Studies (end of the XVIII – early XX centuries): bibliographic study)', *Tavrijs'kyj nac. un-t im. V. I. Vernads'kogo*, Simferopol': *Biznes-Inform*, 453 s.
2. Nepomnjashhyj, AA., 2006. 'Podvizhniki krymovedenija (The devotees of Crimean Studies)', Simferopol': *SGT*, 324 s., (Serija: Biobibliografija krymovedenija; Vyp.7).
3. Nepomnjashhyj, AA., 2008. 'Podvizhniki krymovedenija: v 2 t. (Asceticists of Crimean Studies: 2 t.)', Simferopol': *SGT*, T.2: TAURICA ORIENTALIA, 600 s., (Serija: Biobibliografija krymovedenija; Vyp.12).
4. Repina, LP., Zvereva, VV., Paramonova, MJu., 2004. 'Istorija istoricheskogo znanija (History of historical knowledge)', М.: *Drofa*, 288 s.
5. 'Profesora Tavrycheskogo nacional'nogo universytet ym. V. Y. Vernadskogo (Professor of Taurian National University V. I. Vernadsky)', 2007, *pid red. N. V. Bagrova*, K.: *Lybid'*, s.27–28.
6. Sevast'janov, AV., 2010. 'Desjat' let na sluzhbe kraevedenija: Rossijskoeobshhestvo po izucheniju Kryma (1922–1932) (Ten years in the service of regional studies: Russian Society for the Study of the Crimea (1922–1932))', *Centr pamjatnikovedenija NAN Ukrainy i UTOPIK; TNU im. V. I. Vernadskogo*, K.; Simferopol', s.123–155, (Serija: «Biobibliografija krymovedenija»; Vyp.13).
7. Ozenbashly, A[S.–A.], 1926. 'Rol' carskogo pravitel'stva v jemigracii krymskih tatar (The role of the tsarist government in the emigration of the Crimean Tatars)', *Kрым*, №2, s.143–146.
8. Vologdin, BP., 1927. 'K voprosu o chislennosti naselenija v Krymu do zavoevanija ego russkimi (On the question of the population in Crimea before the Russians conquered it)', *Kрым*, №1 (3), s.104–106.
9. Pallas, PS., 1999. 'Nabljudenija, sdelannye vo vremja puteshestvija po juzhnyim namestnicestvam Russkogo gosudarstva (Observations made during a trip to the southern provinces of the Russian state)', *otv. red. B. V. Levshin; sost. N. K. Tkachjova*, M.: *Nauka*, 246 s.
10. Usov, SA., 1928. 'Naselenie Kryma za 150 let v svjazi s jekonomikoj kraja (The population of the Crimea for 150 years due to the economy of the region)', *Kрым*, №1 (5), Vyp.1, s.64–85.
11. Shirjaev, SD., 1927. 'Pomeshhich'ja kolonizacija i russkie usad'by v Krymu v konce XVIII i pervoj polovine XIX veka (Landlord colonization and Russian estates in the Crimea in the late XVIII and first half of the XIX century)', *Kрым*, №2 (4), s.169–186.
12. Shirjaev, SD., 1928. 'Usadebnaja arhitektura Kryma v 1820–1840 gg. (Manor architecture of the Crimea in 1820–1840)', *Kрым*, №2 (8), Vyp.2, s.72–102.
13. Rempel', LI., 1929. 'Arhiv krymskih povstancev («zelenyh») (Archive of the Crimean rebels («green»))', *Kрым*, №1 (9), s.183–194.
14. Sirota, AK., 1928. 'Podpol'nye tipografii Krymskogo sojuza RSDRP v period revoljucii 1905 g. (Underground printing houses of the Crimean Union of the RSDLP during the revolution of 1905)', *Kрым*, №2 (7), s.65–76.